

об'єднань кандидати наук чи аспіранти) та відомих патріотичних діячів дотримуються рідновірських поглядів (Л.Лук'яненко, П.Рубан, К.Чумаченко (Ющенко) та ін.). Швидкість подальшого розвитку рідновірства буде залежати від здатності організаційних структур рідновірських організації до прозелітизму, тенденції до якого вже намітилися.

*Т.Шамсутдинова-Лебедюк** (м. Рівне)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ТА ЕТИЧНА ПРИРОДА МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СІМ'І**

Іслам, як світова релігія, зберігає значний вплив не тільки на суспільно-політичне, але й на сімейне та особисте життя мусульман. Вчення про сім'ю, сімейно-шлюбні відносини займає велике місце у соціальній, правовій та етичній доктрині ісламу.

І хоча розвиток сім'ї детермінований соціально-економічними відносинами у суспільстві, їй все ж притаманна певна самостійність. Вона активно бере участь у формуванні особистості, виконує у суспільстві ряд соціальних функцій. Сім'я є також одним з основних каналів відтворення релігії, у тому числі й ісламу, у нових поколіннях. Тому велике теоретичне й практичне значення має дослідження сімейних відносин, вивчення особливостей і форм прояву ісламу в сім'ї.

Певні аспекти проблеми, що досліджується, були розглянуті у працях А.Артикова, А.Ахмедова, А.Базарова, М.Вагабова, С.Гаджиева, І.Джабарова, Д.Єремєєва, Г.Керимова, Л.Климовича, І.Крачковського, В.Лубського, Б.Пальванової, Т.Саїдбасва, Л.Сюкіяйна, Л. Шайдулліної та ін.

У даній статті, на основі аналізу віроповчальних і богословських джерел ісламу, розглянемо сутність соціально-правової і релігійно-моральної природи мусульманської сім'ї, розкриємо форми прояву ісламських поглядів на сім'ю і сімейні стосунки у психології та побуті віруючих.

Регламентация сімейно-шлюбних відносин та ставлення ісламу до жінки канонізовані у його ідейних джерелах – Корані, Сунні, тафсирах і

* Шамсутдинова-Лебедюк Т.Н. – Рівненський державний гуманітарний університет, доцент кафедри філософії та економічної теорії.

** © Шамсутдинова-Лебедюк Т.Н., 2004

теологічній літературі. Важливим ісламським джерелом, у якому урегулюються різні сторони суспільного, сімейного і особистого життя віруючих є шариат. Заснований на Корані та Сунні, шариат поступово став доповнюватися фікхом (правознавством), який розвивався під впливом іджми (громадської думки), кіясу (судження за аналогією) та юридичного тлумачення першоджерел ісламу. У регулюванні сімейних відносин використовується також і адат (звичай, звичаєве право). Особливо велике значення він має у питаннях шлюбу, сім'ї та спадщини. На основі аналізу джерел ісламу при розгляді сімейно-правової доктрини необхідно відзначити її специфічну особливість, яка має принципове значення: коранічні ідеї сімейно-шлюбних відносин, які виникли на початку VII століття в умовах мусульманської общини Мухаммада, віками й донині зберігають свою догматичну силу серед послідовників ісламу.

Особливо великого значення мусульманське право приділяє шлюбу. Узаконивши положення родоплем'яного устрою, коли шлюб був священним обов'язком кожного члена племені, а безшлюбність – злочином перед родом і співродичами, іслам вважає, що шлюб і народження дітей – обов'язок кожного мусульманина. Коран приписує: “І віддавайте у шлюб безшлюбних серед вас і праведних рабів і рабинь ваших. Якщо вони бідні, - збагатить їх Аллах своєю щедрістю” (24:32). В одному з хадісів пророк Мухаммад говорив: „Поєднуйтеся шлюбом і плодіться”, “Найгірші з мертвих це ті, які померли холостяками”.

Спираючись на цей вислів пророка, один із найбільших мусульманських теологів і правознавців імам Медіні Малік ібн Анас (708-795) вважав, що пошлюблена людина має перед Аллахом більші заслуги, аніж найпобожніший мусульманин-холостяк.

Шлюб в ісламі є не священним актом, скоріше всього, правовим договором між чоловіком і жінкою, який встановлює законність, непорушність і взаємну відповідальність у їхніх взаєминах. Це “особливого роду приватний договір, метою якого є узаконення дітнародження” [Хидоя: Коментарии мусульманского права.- Ташкент, 1994.- Т.1.- С. 153].

Шлюби мусульман бувають трьох видів: *постійний шлюб* (ніках даїм), *шлюб з невільницями* (ніках кенізон) та *тимчасовий шлюб* (ніках мут'а), останній визнається лише у шіїтів. Кожна з цих форм шлюбу має свої особливості, яких необхідно дотримуватися.

Постійний шлюб (ніках даїм) є основним видом мусульманського шлюбу. **Обов'язковими умовами визнання такого шлюбу законним є:**

- *Обопільна згода осіб, які укладають шлюб та згода на це батьків чи опікунів.*

Особливе значення приділяється згоді нареченої. Не можна заставляти жінку виходити заміж проти її волі – це заповіт пророка. Ознаками згоди при вступі у шлюб є мовчання чи посмішка: ”Дівчину необхідно запитати про згоду у всіх справах, які стосуються її, і якщо вона промовчить чи посміхнеться, то це означає її згоду” [Хидоя: Коментарии мусульманского права.- С. 153].

- *Установлена суддею статева зрілість осіб, які вступають у шлюб.*
- *Шлюбний вік (для чоловіків - 15 років; для жінок –9 років).*

Питання шлюбного віку у мусульманському законодавстві є найбільш заплутаним і невизначеним. Тому той факт, що Айші, одній із дружин пророка було дев’ять років, коли він з нею одружився, дав підставу мусульманським правознавцям вважати можливим видавати дівчину заміж саме після досягнення цього віку.

- *Для тих жінок, які укладають шлюб вперше – моральна чистота (керамет-л-асл) та дівоча цнотливість (бікр).*
- *Щоб жінка, яка вступає у шлюб, не була заручена з іншим чоловіком.*
- *Виконання обрядів ісламу для жінки, яка вступає у шлюб.*
- *Визначення розміру шлюбної плати - махру, який виплачується нареченим.*

У Корані говориться: ”І давайте жінкам їх вено в дар...” (4:3). Махром може бути все, що має будь-яку вартість і на що може розповсюджуватися право власності. Ханіфітськими правознавцями встановлено його найменший розмір. Він оцінюється у десять дарагімів (30 г срібла). Законом встановлено, що махр - знак поваги до дружини і тому необхідно визначити найменшу його величину такою сумою, яка б мала значення перед законом. Такою сумою є саме десять дарагімів, тому що це найменша цінність, за крадіжку якої закон карає відсіканням одного із членів. Максимальна величина махру не обумовлюється.

- *Рівність станів батьків наречених.*

Шаріат строго засуджує нерівні шлюби. “Термін “каафат”-рівність – мовою закону означає рівність між чоловіком і жінкою” [Хидоя: Коментарии мусульманского права.- С. 153]. При тлумаченні рівності до уваги береться: рівність племені чи роду; рівність віри; рівність свободи; рівність знань; рівність станів. Пророк заповідав: “Дивіться, щоб шлюби уклалися лише належними опікунами жінок і лише з рівними” [Там само.- С. 153]. Рівність береться до уваги і при визнанні шлюбу дійсним. Так, якщо жінка вийде заміж за нижчого за

соціальним станом чоловіка, то її опікуни мають право розірвати шлюб, щоб уникнути безчестя.

- *Одночасний шлюб чоловіка з однією і не більше, ніж із чотирма жінками, а для жінки – шлюб лише з одним чоловіком.*

Якщо у чоловіка дві чи більше дружин, при чому вони є вільнонародженими, то він повинен ділити між ними шлюбне співжиття порівну, спираючись на слова пророка: ”Чоловік, який має двох дружин і виділяє одну з них, буде в день суду схилитися на один бік” (тобто його розіб’є параліч на одну сторону) [Там само.- С. 153]. Шаріатське законодавство передбачає рівність дружин між собою у шлюбному житті: ”Дружина, взята раніше і дружина, взята пізніше, рівні між собою у розподіленні між ними шлюбного співіснування, тому, що кісм (припис закону) є шлюбним правом кожної жінки” [Там само].

- *При укладанні шлюбу обов’язкова присутність також і свідків – двох чоловіків-мусульман чи одного чоловіка і двох жінок.*

“Шлюб між мусульманами не може бути укладений інакше, як в присутності двох свідків чоловічої статі чи одного чоловіка і двох жінок, повнолітніх, сповна розуму й мусульман. Свідки ці можуть бути безвадними і не зовсім, і, навіть, особами, які піддавалися покаранням за наклеп” [Там само]. При цьому правознавці посилаються на хадіс, у якому пророк говорив: ”Шлюб без свідків не вважається шлюбом”. [Там само]. Функція свідків при укладанні шлюбу зводиться до їх присутності під час ритуалу, коли духовна особа тричі проголосить умови договору. “При здійсненні шлюбу покази свідків вимагаються не для вирішення певного питання власності (наприклад, про махр), а лише для встановлення права чоловіка на шлюбне співжиття” [Там само].

Ісламське право чітко регулює дозволені ступені родинних зв’язків, які визначають законність чи незаконність шлюбу.

Незаконно брати шлюб: із матір’ю чи бабусею, дочкою чи внучкою. У Корані сказано: “Ваші матері й ваші дочки заборонені вам” (4:27). У цю заборону включені й “сестри, дочки сестер і братів, тітки з батьківської і материнської сторін, тітки батька та тітки матері... дочки всіх братів – рідних, єдинокровних, єдиноутробних, дочки всіх сестер – рідних, єдинокровних, єдиноутробних” [Там само].

Шлюб також неможливий і у наступних випадках: 1) годувальниці з братом вигодуваної нею дитини; з матір’ю молочної сестри; з годувальницею дядька зі сторони батька; з годувальницею дядька чи тітки з материнської лінії; 2) при родинних стосунках через

дружин по висхідній і низхідній лініях; 3) одночасно з двома сестрами; 4) з племінницею дружини; 5) з тричі розлученою. Відновлення шлюбу з дружинами, над якими проголошено прокляття заборонено.

Крім постійного шлюбу, у послідовників шийтського напрямку ісламу існує *тимчасовий шлюб* (ніках муг'а або сійга). Така форма шлюбу теж знаходить виправдання у Корані. Чоловікам дозволяється шукати собі задоволення і давати жінкам винагороду: “А за те чим ви користуєтеся від них, давайте їм їх нагороду, яка встановлена” (4:28). Це означає, що Коран дозволяє мусульманину вступати за домовленістю у статеві стосунки з незаміжною жінкою на певний термін і за винагороду. Тривалість такого шлюбу (не тільки з мусульманкою, а й з християнкою чи іудейкою) - від одного дня до кількох років. Проте мусульманка може укласти сійгу тільки з мусульманином. Подібний шлюб зберігся до наших днів, щоправда, він набув деяких специфічних рис. Так, в Ірані та Іраку тимчасовий шлюб укладають найчастіше самотні люди похилого віку, щоб допомагати один одному вести господарство. Без юридичного оформлення це неможливо, бо шаріат забороняє жінці перебувати у домі стороннього чоловіка.

Законодавство ісламу надає чоловіку широкі права і владу у сім'ї. За шаріатом жінка фактично безправна у подружніх взаємостосунках. Так, без дозволу чоловіка вона не має права придбати будь-яке майно, купити будь-що чи найняти служницю за власним бажанням. Вона повинна у всьому підкорятися чоловіку. Без дозволу чоловіка жінка не має права виходити з дому, без особливих причин не має права відмовляти чоловікові у подружній близькості. Її обов'язком є ведення домашнього господарства, приготування їжі та одягу для чоловіка. За невиконання цих обов'язків чоловік має право відмовити їй у забезпеченні їжею, квартирою чи подружньому обов'язку. Закони шаріату дозволяють чоловікові карати дружину за непокірність.

Іслам встановлює строгі правила відділення жінок удома й у громадських місцях від сторонніх чоловіків. У шаріаті детально розроблено концепцію хараму – заборони, застереження жінок від спілкування з чоловіками, які не є їхніми близькими родичами. Для ізоляції жінок від чужих чоловіків служать особливі накидки – чадра, хауля, паранджа, чачван, яшмак. Їх форми у різних країнах різняться, але призначення однакове – запнути голову так, щоб не було видно волосся, закрити більшу частину обличчя, сховати обриси фігури. “О пророк, скажи своїм дружинам, дочкам і дружинам віруючих, хай вони зближують на собі свої покривала. Це краще, ніж їх побачать; і не знають вони образ” (33:59).

Приписи ісламу вимагають також, щоб будинок мусульманина був розділений на дві частини – чоловічу і жіночу. На жіночій половині живуть жінки з дітьми; сюди не можна заходити сторонньому чоловіку. Чоловіча ж половина відкрита для чужих чоловіків, це - свого роду вітальня, куди жінка при гостях заходить тільки для того, щоб прислужити, подати їжу.

Іслам стверджує, що у подружній парі один має належати тільки другому, проте тут же узакнюється полігамна сім'я. У Корані говориться:

“... Одружуйтеся з тими, які приємні вам: жінками – і двома, і трьома, і чотирма. А якщо ви боїтесь, що не будете справедливі, то – з однією з тих, якими оволоділа ваша десниця” (4:128). Правда, Коран дозволяє чоловікові, якщо він має невільників, брати їх на своє ложе понад своїх дружин, і навіть тих із них, у яких є чоловіки (4:29; 23:6-7).

Одним із важливих елементів сімейно-шлюбних відносин є розлучення (талак). Академік В.В.Бартольд писав про талак: “... правила розлучення, крім майнових, також повністю складені на користь чоловіка” [Бартольд В.В. Іслам.- Пг., 1918.- С. 41]. Фактично, ця процедура є односторонньою дією, яка залежить лише від волі чоловіка. Так, розлучення (талак) розглядається як розірвання шлюбу, або позбавлення шлюбного договору законної сили, шляхом промови відомих слів. [Хидоя: Коментарии мусульманского права.- С. 153]. За власним розсудом, як правило без пояснення причини, які спонукали чоловіка до такого кроку, в будь-який час, він має право розлучитися з дружиною; дружина ж не має права вимагати розлучення від чоловіка, за винятком окремих випадків. Тобто, у всіх випадках розлучення, окрім тих, які обумовлені фізичними і розумовими вадами чоловіка, права жінок фактично притісняються. Навіть формальні права, які надаються жінці шаріатом, нейтралізуються існуючими у мусульманському світі суспільними та психологічними бар'єрами. Так, жінка часто відмовляється піднімати питання про розлучення, навіть при наявності достатніх причин для цього, тому що суспільна думка, яка формується під впливом релігії, може оголосити її вчинок аморальним.

Мусульманське право розглядає три форми розлучення – **талак**: *талак-ахсян*, *талак-хасян* і *талак-бідат*. Серед цих форм перевага надається двом першим, адже вони здійснюються за правилами Сунни, є схвальними і називаються ще *талак-сунна*; тоді як талак-бідат означає “новий”, “недозволений” або “несхвальний” спосіб розлучення. Розлучення талак-сунна має свої особливості. Перш за все, не можна давати розлучення під час місячних очищень жінки. По-друге,

розлучення повинно проголошуватися один раз протягом одного тухра (періоду між двома місячними циклами), впродовж якого чоловік не мав із дружиною статевих стосунків. Повторювати тричі: "Ти розлучена" забороняється.

Коментатори мусульманського права зауважують, що дати розлучення, яке має законну силу може кожен чоловік, якщо він знаходиться при здоровому глузді; у повнолітньому віці; формулює свої рішення обдумано, без зовнішнього тиску; у тверезому стані; при ясному розумі і пам'яті; без гніву і образ. [Див. Там само].

Словесне чи письмове формулювання розлучення, яке свідчить про розрив шлюбних стосунків і припинення шлюбу може бути двох видів: 1). *Талак-саріх* – точно висловлене; 2). *Талак-кінаят* – те, яке мається на увазі.

Талак-саріх – проголошується прямими і точними висловлюваннями, наприклад: "Я дав тобі розлучення" чи "Ти розлучена". Наслідком такого розлучення є тимчасове чи ліквідне розлучення (талак-раджа), при якому чоловік має право законно повернути до себе дружину до закінчення терміну її іддату. Розлучення "раджа" виключає згоду дружини і її претензії на новий махр у випадку відновлення шлюбу у встановлений термін.

Талак-кінаят має місце тоді, коли чоловік нехтує своєю дружиною не чіткими формулами, а через згадування чого-небудь, під чим розуміється розлучення. У коментарі мусульманського права "Хідой" приведено сімнадцять формул, які включають у себе натяк на розлучення: "Ти відлучена!", "Ти відрізана!", "Ти заборонена!". "Віжки кинуті на твою власну шию!", "З'єднайся зі своїм родом!", "Ти полишена!", "Я даю тебе твоєму сімейству!", "Я випускаю тебе!", "Твої справи у твоїх власних руках!", "Ти вільна!", "Опусти покривало!", "Будь чиста!", "Йди геть!", "Ступай!", "Йди!", "Встань!", "Шукай товариша!" [Там само].

Оскільки розлучення – це розрив стосунків чоловіка з дружиною, воно регулюється багатьма приписами. Перш за все: *необхідність дотримання періоду іддату* (терміну випробування, протягом якого жінка після розлучення чи смерті чоловіка не має права знову виходити заміж. Іддат має такі терміни: а). Три менструальні цикли, якщо у жінки бувають місячні. "Коли має місце розірвання шлюбу, то іддат, чи термін випробувань жінки повинен складатися із трьох термінів місячних очищень [Там само], б). "Іддат жінки, яка через малолітство, або через похилі роки не має місячних очищень, рівний трьом місяцям" [Там само], в). "Іддат вагітної жінки закінчується після пологів" [Там само], г). Іддат

вдови триває чотири місяці і десять днів. “А ті з вас, які упокояться і залишать дружин, - вони (дружини) очікують самі чотири місяці і десять” (2:234).

Установлюючи трьохмісячний термін іддату для розлучення, мусульманське законодавство має на увазі можливість примирення подружжя протягом цього терміну без будь-яких формальностей.

Під час іддату наближення чоловіка до дружини й зустріч із нею наодинці забороняється, якщо він прийняв остаточне рішення розлучитися. В іншому випадку талак-раджа відміняється, і чоловік може знову відновити шлюб.

Триразове ж відхилення дружини після завершення терміну іддата (якщо між подружжям не було близькості) є основою для остаточного розлучення (талак-баїн). У цьому випадку жінка стає забороненою (харам) для чоловіка, навіть коли він отямився і розкався у здійсненому. Для того, щоб повернути дружину, потрібно, щоб вона (дружина) вийшла заміж за іншого чоловіка, вступила з ним у статеві стосунки, а потім отримала розлучення за будь-якою з дозволених причин. Тільки у цьому випадку попередній чоловік може знову взяти її за дружину.

У мусульманському праві виділяються й інші види розлучень: *зіхар* (розлучення “спини”), *леан* (взаємне прокляття), *йла* (розлучення клятви), *хул’а* (розлучення за ініціативою дружини).

Розлучення “*зіхар*” (від слова “зіхр” – спина) означає розлучення, при якому чоловік дає зрозуміти дружині, що вона стала для нього як сестра чи мати, тобто забороненою для шлюбу. “Мовою закону словом “зіхар” позначається вимовлене чоловіком порівняння дружини з ким-небудь із родичок, які знаходяться у заборонених для шлюбу ступенях родинних зв’язків [Хидоя: Коментарии мусульманського права.- С. 153]. Зіхар встановлюється, якщо чоловік скаже своїй дружині: “Ти для мене, як спина моєї матері”. Сутність такого розлучення полягає у тому, що дружина, щодо якої було проголошено зіхар, є забороненою, не доступною, як в статевих стосунках, так і в інших подружніх діях.

Різновидом розлучення є “*леан*” – це взаємне прокляття, коли чоловік звинувачує дружину у невірності, але не може цього довести, а дружина звинувачує чоловіка в наклепі і в обмані. Розлучення леан вважається остаточним, якщо на цьому наголошує чоловік.

Розлучення “*хул’а*” – це різновид “розлучення, яке відбувається за ініціативою дружини. При цьому дружина втрачає майно, яке вона отримала від чоловіка (махр). До того ж, ще й повинна виплатити йому компенсацію (івад), яка встановлюється за згодою чи визначається

казієм”. У коментарі мусульманського права “Хідой” цей вид розлучення тлумачиться так: “Це згода між подружжям, мета якої - розірвання шлюбних зв’язків, за що дружина сплачує чоловіку певне відшкодування зі свого майна” [Там само].

“Відшкодування за хул’а може складатися із усього того, що є законним як “махр” [Там само]. Тобто все те, що приймається як махр, може бути прийнятим як відшкодування за хул’а.

Різновидом “хул’а” є **“мубарат”** – розлучення, яке досягається взаємною згодою подружжя. Воно встановлюється, коли чоловік говорить дружині: “Я звільняю тебе від шлюбу між мною і тобою” і вона згоджується на це. Наслідком такого розлучення, є відмова від взаємних відшкодувань.

Розлучення **“йла”** встановлюється тоді, коли чоловік виголошує клятву, що він зовсім не буде мати статевих стосунків із дружиною або що він не буде мати цих стосунків протягом чотирьох місяців. У “Хідой” зазначається: “ якщо чоловік не буде мати статевих стосунків зі своєю дружиною протягом чотирьох місяців після проголошення “йла”, то має місце незнищене розлучення, через постанову судді” [Там само]. Ліквідувати “йла” можна як усною заявою, так і статевими стосунками до закінчення терміну в чотири місяці. Крім того, більшість мазхабів притримуються точки зору, що для відновлення шлюбних стосунків необхідно здійснити покаяння (ал-каффара), інакше, дружина має право на розлучення фасх (розлучення, ініційоване дружиною, коли чоловік не виконує будь-яких умов шлюбу, причому, фінансове самозречення з боку дружини тут не передбачається).

Поряд із розлученням, велике значення шаріатом надається і таким юридичним проблемам, як народження дітей, обов’язки батька і матері у ставленні до дітей, виплата махру розлученій дружині, аліменти, опікунство та інше.

Як бачимо, умови і форми шлюбу та розлучення за шаріатом є достатньо складними.

Інститут сімейно-шлюбних відносин в ісламі є найбільш консервативним і найважче всього піддається впливу нових ідей. Мусульманське право і надалі продовжує регулювати цю сферу. Це підтверджується і тим, що сучасне законодавство майже всіх арабських країн закріплює відомі норми шаріату: дозвіл мусульманину мати до чотирьох дружин; надає чоловіку необмежене право на розлучення; не визнається шлюб, укладений між мусульманкою і немусульманином і тому подібне.